

УДК 929(477) «1900–1950»

*Володимир ШЕВЧЕНКО**

Неординарна особистість в буремних подіях першої половини ХХ століття

Увагу громадськості (і не тільки наукової) привернув вихід в світ нової книги знаного вченого Ю. І. Шаповала «Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи: дослідження, архівні матеріали»¹. Вдячні читачі можуть справедливо позиціонувати її як перше вдале ґрунтовне видання про життя, діяльність і трагічну долю Олександра Яковича Шумського (1890–1946) – неординарної особистості, яка брала активну участь в буремних подіях першої половини ХХ століття, намагалась в драматичних доленосних умовах тих часів прислужитися українству, захищати його інтереси в силу своїх можливостей, розуміння і здібностей.

Автору вдалося головне: показати колишні події, їх учасників, і, перш за все, головного героя книги – О. Шумського, його життя й діяльність такими, якими вони були в конкретній істо-

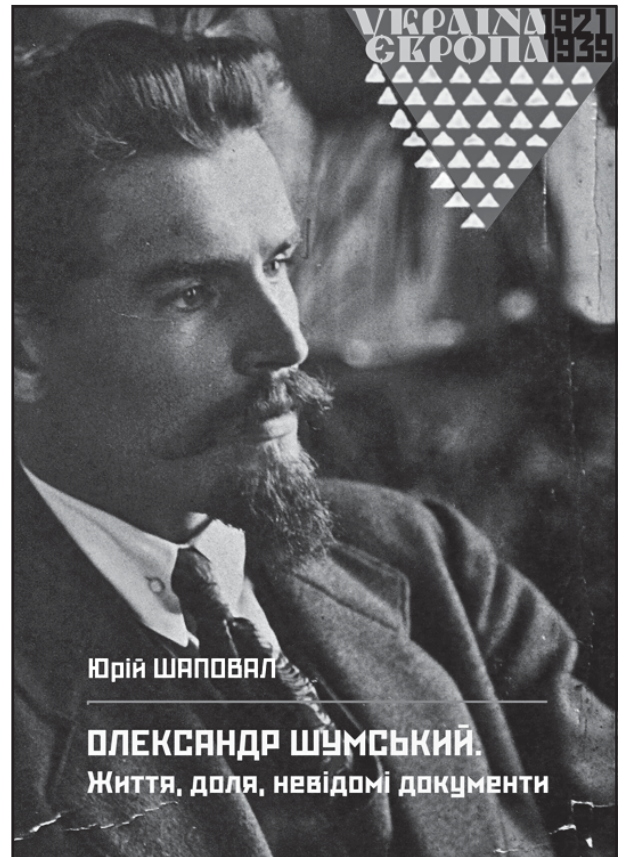
* *Шевченко Володимир Федорович* – доктор історичних наук, професор.

¹ *Шаповал Ю. Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи: дослідження, архівні матеріали.* – Київ–Львів: Україна модерна, Укр. Пропілеї, 2017. – 742 с.

ричній обстановці. Комусь вони подобаються, комусь – ні. Хтось не хотів би про них згадувати, інші з ними не обізнані. Але ми повинні мати про них об'єктивну і точну уяву. Як казали древні, тільки неправда нам на шкоду, бо історія – вчителька життя. Обґрунтований неупереджений розгляд і оцінка певних історичних осіб, в даному випадку – О. Шумського, явищ і фактів з ним пов'язаних не відмінюють критичного ставлення до відповідних негативних проявів. І навпаки. До того ж вони мають розглядатися в контексті, з урахуванням тодішньої політичної та соціально-економічної обстановки. Саме такий підхід дає можливість використати історичний досвід, його надбання і уроки, що в усі часи було і залишається однією з найважливіших підойм єдності українського суспільства, його духовного, державницького і народногосподарського прогресу.

Це стосується і Олександра Шумського – непересічного учасника драми українського народу в ХХ ст., багато аспектів якої і понині залишаються актуальними. Тим більше, що вступ в життя все нових поколінь вимагає ознайомлення з уроками життя і діяльності попередників, їх досвідом, постійного відтворення його кращих зразків, вже досягнутого рівня суспільних відносин і подальшого розвитку останніх на цій основі, щоб використати все краще з минулого і уникнути раніше допущених помилок і прорахунків. Адже та чи інша трагедія історії може повторюватись. Іноді, всупереч думці автора цього вислову, у вигляді... ще більшої трагедії. Хотілося б уникати цього. І все ж, і все ж...

В книзі детально на основі архівних документів, значна частина яких вперше вводиться в науковий обіг і наводиться в розлогій другій її частині, описано життєвий шлях Олександра Шумського, його діяльність і трагічна доля, уточнюються ті чи інші факти і події.

Народжений в 1890 р. на Житомирщині у багатодітній сім'ї (в родині було восьмеро дітей) О. Шумський рано розпочав працювати рядовим робітником на лісопильних заводах, отримав, як на ті часи, пристойну освіту і спеціальність техника-меліоратора. Від 1908 р. прилучається до визвольного руху і політичного життя в складі Української Соціал-Демократичної Спілки.

Його зірковий час почався в 1917 р., коли він поринув у вир революційних подій. Саме тоді він ввійшов до складу Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), яка була партією, перш за все, селянства, взяв активну участь у виданні тижневика «Боротьба». Тоді ж почув гасло «українізація», яка була започаткована Українською Центральною Радою (УЦР) в 1917 р. Саме УЦР і ввела в широкий обіг поняття «українізація», розпочала ті процеси, що склали її зміст. Вже в резолюції від 22 квітня 1917 р. УЦР визначила: свою діяльність вона проводить «стоячи на принципі **у к р а ї н і з а ц і ї** (розрядка наша. – *В. Ш.*) всього життя на Україні». Це впливало з головної мети нещодавно створеної УЦР, яка вже в першій своїй відозві від 9 (22) березня 1917 р. звернулася до «українського тридцятип'яти-мільйонного народу» як окремешнього та єдиного етнічного цілого, 81% якого склали селяни. А саме інтереси останніх намагались захищати О. Шумський та його прибічники.

Головне своє завдання вони в складі УЦР вбачали у служінні національним інтересам. І народ має, вказувалось у згаданій вище відозві, «сам за себе сказати, хто ти і як хочеш жити, як окрема нація». УЦР закликала українство до єднання, рішуче домагатися «всіх прав, які тобі природно належать і які ти повинен мати, **в е л и к и й н а р о д е** (розрядка наша. – *В. Ш.*), сам хазяїн на своїй землі». В цьому документі після сотень років заборони знову прозвучали поняття «Україна», «український народ», вперше останній названо «великим». Пролунав заклик «до гуртування», складати гроші «на Український національний фонд» (прообраз національного бюджету) тощо.

До здійснення цієї політики прилучився і О. Шумський, який наприкінці листопада 1917 р. був кооптований до складу УЦР. Селянський рух став в 1917 р. наймасовішою складовою всіх революційних подій. Шумський нерозривно пов'язував вирі-

шення в процесі українізації пекучих соціальних, насамперед аграрних, проблем із задоволенням національних, в тому числі державотворчих запитів українства так, як він їх розумів. Цього вимагали учасники губернських та повітових селянських з'їздів, які відбулися в 1917 р. на Київщині, Катеринославщині, Поділлі, Полтавщині, Херсонщині, Харківщині, Чернігівщині. І це справляло відповідний вплив і на УПСР і на О. Шумського.

Він взяв активну участь в створенні та розробці проекту Положення про Український крайовий земельний комітет та у підготовці проекту «Тимчасового земельного закону», згідно з яким «право власності на всі землі з їх водами, надземними і підземними багатствами» скасовувалось. Через відповідні земельні комітети вони передавались «до рук трудового народу» для користування всіма громадянами УНР. 18 січня 1918 р. Тимчасовий земельний закон практично одногосно було схвалено Українською Центральною Радою. За два дні до цього – 16 січня – сталася парадоксальна подія: один з його розробників О. Шумський в числі інших 10 осіб був заарештований в стінах Педагогічного музею, де засідала УЦР. До цього часу не встановлено: за чиїм наказом це затримання відбулося – рішення про арешт будь кого із своїх членів УЦР не приймала, а Грушевський та деякі інші виступили проти таких дій і вимагали відповідного розслідування. Подальшого вивчення цих подій вимагає й вибірковий характер арешту: інший член УПСР і один з розробників Земельного закону П. Христюк вже наступного дня – на засіданні УЦР 17 січня – виступав як доповідач.

У подальшому О. Шумський, як переконливо показано в книзі, бере активну, хоч і не завжди однозначну, участь в боротьбі з гетьманатом, Директорією, в перипетіях партійного будівництва, пов'язаних з УПСР. Останні врешті решт призвели до утворення в травні 1918 р. Української партії соціалістів-революціонерів (боротьбистів), яка в березні 1919 р. прийняла назву УПСР (комуністів-боротьбистів), а в серпні 1919 р. – Українська комуністична партія (боротьбистів) – УКП(б). Йшлося, звичайно, не про формальні перейменування лівого крила українських есерів, а і про суттєві корективи програмних положень, політики, форм і методів їхньої діяльності.

Шумський був одним з ініціаторів цих змін і завжди обирався до керівництва згаданих партійних утворень. Він, зокрема, взяв активну участь і у підготовці меморандуму, який ЦК УКП(б) 28 серпня 1919 р. направив до Виконкому Комуністичного інтернаціоналу (Комінтерну) з проханням прийняти новостворену партію до цієї міжнародної організації. В документі вносились пропозиція «про злиття двох відділів українських комуністичних сил (боротьбистів і більшовиків. – В. Ш.) в єдину українську комуністичну партію (боротьбистів)». Хоча ще рік тому в ухваленій 3 червня 1918 р. Платформі ЦК УПСР (боротьбистів) йшлося про «руйнуючий більшовицький похід на Україну».

Чи завжди такі прагнення мали об'єктивно позитивний характер? При незмінності головного напрямку – боротись за національне і соціальне визволення українства, при особистій чесності і хоробрості боротьбистів – конкретні їхні політика, дії і навіть програмні положення, в тому числі і Шумського, не завжди сприяли досягненню цієї мети.

І тут неможливо не погодитись з Ю. Шаповалом: однією з ознак цієї партії була молодість її членів, зокрема і Шумського, з притаманними цьому вікові активністю, самовідданістю, патріотизмом, принциповістю у відстоюванні своїх поглядів, які іноді химерно поєднувались з браком знань, життєвого і політичного досвіду, зайвою довірливістю, ригоризмом, поспішністю і нерозважливістю в діях. Недарма головного героя книги колеги по боротьбі іноді називали яструбом. Можливо, і в цьому були деякі витoki ухваленої того ж 3 червня 1918 р. за активної участі Шумського «Резолюции по вопросу внутренней политики партии», яка в рецензованому виданні не згадується і чекає аналізу як щодо змісту її тексту (до речі, виконаного російською мовою), так і з'ясування її впливу на діяльність УПСР (боротьбистів). В ній закріплювався погляд про важливість терористичних дій: «Систематический политический террор... имеет большое значение и ведёт до дезорганизации врага». Визначення останнього в зазначеній вище «Платформі» було досить туманним: ним можна було вважати і різні українські політичні структури, і німецький мілітаризм, і більшовиків.

Врешті решт боротьбисти на чолі з О. Шумським вирішили втілити в життя згадану вище свою пропозицію про об'єднання з більшовиками. Тим більше, що деякі активні прибічники радянської форми державності в Україні все ж зрозуміли неправомірність і згубність неуваги до чинників національної розбудови. Характерною в цьому відношенні була стаття відомого діяча КП(б)У В. Затонського «З недавнього минулого», опублікована напередодні I з'їзду КП(б)У (липень 1918 р.). З гіркотою і сарказмом він писав:

«В Україні партія більшовиків, як і більшість промислового пролетаріату, складається головним чином з росіян, якщо не за національністю, то за культурою. Висловитись проти самовизначення націй незручно, і так русифікаторами “щирі” українці зовуть. Визнати Україну Україною – душа не лежить (тим більше, що багато товаришів до цього часу в глибині душі впевнені, що Україну Грушевський навмисне вигадав). І ось починаються пошуки. Ну що ж, самовизначайся аж до відокремлення включно.., але навіщо ж тут, саме в моїй партійній вотчині. Ну хай собі буде, навіть самостійна Україна... де-небудь в Австралії, або в крайньому випадку у напівдикій Волині чи Подолії, але навіщо ж саме на Катеринославщині чи там на Херсонщині. Між тим селянство навіть цих заповідних областей (до відома... за національністю все ж українське)... майже поголовно, без різниці бідняки чи куркульство, самовизначились в тому смислі, як цього хотіла Рада».

Доречно тут нагадати, що той самий В. Затонський та деякі інші більшовицькі провідники в 1917 р. входили до складу УЦР чи брали участь, хоч і непослідовну, в здійсненні нею українізації, або були принаймні обізнані з таким досвідом. А VIII партійна конференція РКП в грудні 1919 р. прийняла спеціальну резолюцію «Про радянську владу на Україні», в якій визнавалась її самостійність, і від членів РКП вимагалось на території цієї радянської республіки на практиці проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план. З 1920 р. термін «українізація» почали використовувати і органи радянської влади в Україні, але для позначення політики значно вужчої за змістом (без

створення національної незалежної держави із власною армією, дипломатичною службою, грошовою системою, без плюралізму політичних сил, без самостійної економіки і т. д.).

Такі, значною мірою, тактичні кроки більшовиків вплинули і на Шумського. Сподіваючись використати можливості радянської форми державності для добра українства боротьбисти пішли на співпрацю з більшовиками, хоча ще недавно різко виступали проти них. Зокрема, О. Шумський в 1919 р. був обраний членом ВУЦВКу, входив до колегії Наркомату освіти, взяв участь у двох конгресах Комінтерну. В березні 1920 р. боротьбисти, в їх числі О. Шумський, проголосили стратегію: «Ми зіллємося, розіллємося і заллємо більшовиків!». Тобто йшлося про прагнення поставити КП(б)У під свій контроль і використати її можливості для добра народу. Як все це відбувалось і що з того вийшло на великому фактичному матеріалі показано в книзі. Не переказуючи тут її змісту звернемо увагу, що перебуваючи на високих посадах в КП(б)У і в УСРР, О. Шумський не шкодував сил для захисту інтересів українства, активно проводив в життя політику українізації хоча б в урізаному вигляді. Будучи вже і членом Політбюро ЦК КП(б)У, він був, наприклад, причетним до прийняття на його засіданні 9 вересня 1920 р. постанови «Про українізацію». Показово, що вперше в цьому документі КП(б)У, який ще чекає на свій розгляд, з'являється такий термін.

Звичайно, на цьому шляху О. Шумський був вимушений переборювати чимало перешкод. Прагнучі не допустити надто великої українізації в УСРР, Сталін вважав необхідним здійснювати її в певних межах, обмежуючись вибірковими культурно-освітніми заходами. З цією метою він ще на початку 1920-х рр. радив «призначити (до складу ЦК КП(б)У. – В. Ш.) 2–3 чоловіка, які розмовляють українською мовою, а інші – росіяни». Не раз він направляв в УСРР працівників, зокрема, йдеться про Л. Кагановича, які й мали протистояти активній українізації. Таким підходом стимулювалась діяльність сил, влучно висміяних М. Кулішем в образі тьоті Моті з комедії «Мина Мазайло», яка заявляла: «Приличнее быть изнасилованной, нежели украинизированной».

Але Шумський, переборюючи їхній супротив, зумів багато зробити (про що правомірно йдеться на багатьох сторінках книги) для захисту й розвитку національної мови, всієї української культури. Саме і його стараннями в 1920-х рр. близько 80% загальноосвітніх шкіл стали україномовними, що, до речі, аж ніяк не заважало їх випускникам вступати до вищих навчальних закладів чи працювати в різних галузях народного господарства та культури, у т. ч. і за межами України. Навпаки, обумовлювало більш різнобічний і ширший за діапазоном науково-культурних надбань свого й інших народів характер їхньої освіти, а відтак – і кращі можливості для їх використання.

Рідною українською мовою вчили читати і писати мільйони неписьменних, які складала тоді більшість дорослого населення. Було запроваджено обов'язковий всеобуч, а пізніше – загальну початкову освіту. В 3,4 рази збільшились чисельність студентів. Відновила роботу і активно розвивалась Академія наук. Майже 90% газет і понад 50% книг видавались в республіці українською мовою. Ренесанс переживали і інші галузі української культури. Творчі пошуки митців втілювались в багатьох створених в ті роки високохудожніх творах літератури, театру, музики, кіно, образотворчого мистецтва, фольклорних досягненнях, в діяльності різноманітних літературних об'єднань. У перебігу українізації державні й партійні установи перейшли переважно до української мови у своєму діловодстві. Частка українців у їх складі зросла з 23% у 1923 р. до 52% у 1927 р., серед службовців державного апарату – відповідно з 35% до 54%. І О. Шумський, як член тоді найвищих органів УСРР і КП(б)У, зокрема на посаді наркома освіти, приклав чималих зусиль до цих змін.

Будучи чинником національно-культурного поступу України, українізація 1920-х рр. всупереч бажанням московських керівників певною мірою об'єктивно, хоч і в обмеженій формі, була продовженням відповідної політики УЦР, відіграла за активної участі О. Шумського важливу роль у піднесенні національної свідомості та гідності українського народу. Це викликало острах у багатьох союзних керівників, які врешті решт вирішили покінчити з цим процесом. Подальше зміцнення цент-

ралізованої влади, посилення командно-бюрократичних методів в діяльності сталіністів були несумісні з надто динамічним розвитком національної культури, прагненням прогресивних кіл республіки, в їх складі і О. Шумського, до розширення її суверенних прав, хоча б і в рамках СРСР. А форсування індустріалізації, її фактична невдача в першій п'ятирічці, насильницька колективізація, голодомор 1932–1933 рр. викликали опір широкого загалу. Ганебні провали ще більше спонукали сталінське керівництво до бруталного припинення українізації навіть в урізаній формі. Це загальмувало в 1930-х рр. духовно-гуманістичний, національно-культурний і соціальний поступ, а його провідники зазнали репресій.

Такі дії тодішнього найвищого радянського керівництва призвели до трагічного повороту і в долі О. Шумського. Йдеться про його відсторонення у 1927 р. від роботи в Україні, від 1933 р. – арешт, поневіряння у тюрмах і в сибірському засланні, а в 1946 р. – злочинне вбивство спецгрупою НКВС. Сьогодні без жаху не можна читати ті сторінки цієї книги, де автор описує і наводить документи про нелюдські моральні і фізичні тортури щодо О. Шумського і його трагічну загибель.

Цінність книги Ю. Шаповала полягає не тільки в її високому науковому рівні, але і в унікальності зібраного і викладеного в ній документального матеріалу. З її сторінок постать О. Шумського постає, за висловом автора, як органічного революціонера, якого варто сприймати без ілюзій, але як чесного, принципового, сміливого борця за інтереси українства в конкретних умовах. Він ні за яких обставин не зрікався своїх поглядів, допускав їх еволюцію, якщо, на його думку, це мало об'єктивні підстави і відповідало інтересам народу, був щирий навіть у своїх оманах, не вимовив жодного неправдивого слова про тих, з ким працював. І дійсно заслуговує на увагу і повагу, на неупереджений і всебічний аналіз його життя й діяльності в історії України. І це необхідно знати і пам'ятати нинішнім і прийдешнім поколінням.